

תוכן העניינים

ז	הקדמה
1	מבוא
49	חטיבה א: נישואי בתולה ואלמנה ושיעור כתובתיהן (משנה, א, א-ה; תוספתא, א, א-ה)
68	חטיבה ב: דיני נאמנות, בעיקר בענייני אישות (משנה, א, ו-ב; תוספתא, א, ו)
77	חטיבה ג: דיני נאמנות בתחומים שונים (משנה, ב, ג-י; תוספתא, ב, א-ג, ד1)
98	חטיבה ד: דיני האונס והמפתה (משנה, פרק ג; תוספתא, ג, ג-27ח)
113	חטיבה ה: הזכויות והחובות של האב ושל הבעל (משנה, ד, א-ו; תוספתא, ד, א-טז)
132	חטיבה ו: תנאי הכתובה (משנה, ד, ז-ה, א; תוספתא, ד, יז-יח)
139	חטיבה ז: החובות והזכויות של בני הזוג במסגרת הנישואין (משנה, ה, ב-ו, א; תוספתא, פרק ה)
159	חטיבה ח: סידורים כספיים לקראת הנישואין (משנה, ו, ב-ז; תוספתא, פרק ו)
182	חטיבה ט: עילות לפירוק הנישואין (משנה ותוספתא, פרק ז)
206	חטיבה י: זכויות הבעל בנכסי אשתו (משנה, ח, א-ט, א; תוספתא, ח, א-ט, ב)

- 228 חטיבה יא: דינים הקשורים לגביית הכתובה
(משנה, ט, ב-ט; ט, ג-ז)
- 242 חטיבה יב: גביית כתובה במקרים של ריבוי נשים
(משנה ותוספתא, פרק י')
- 257 חטיבה יג: מעמד האלמנה
(משנה, פרק יא; תוספתא, יא, א-17)
- 271 חטיבה יד: הסכמי נישואין ומגורי האלמנה והיתומים
(משנה, פרק יב; תוספתא, יא, ד-2-יב, ג)
- 284 חטיבה טו: אוסף הלכות מתקופת הבית
(משנה, יג, א-ט; תוספתא, יב, ד)
- 292 חטיבה טז: קביעת מקום המגורים של הזוג הנשוי
(משנה, יג, י-יא; תוספתא, יב, ה-ו)
- 301 קיצורים ביבליוגרפים
- 307 מפתח המקורות התלמודיים

הקדמה

ההחלטה לחבר את הספר הנוכחי גמלה בלבי בהדרגה והושפעה משיקולים מגוונים. מצד אחד, אני עוסק בשנים האחרונות בכתיבת פירוש על מסכת כתובות בתלמוד הבבלי. תחילה חשבתי לשלב בפירוש זה אף את מה שהתחדש אצלי על המשנה והתוספתא של מסכת זו. במרוצת הזמן התברר לי שסוגיות רבות וחשובות מדי במשנה ובתוספתא לא תמצאנה את מקומן אלא בדוחק רב במסגרת מחקר המוקדש בעיקרו לתלמוד הבבלי, וראוי למקורות אלה שיידונו בפני עצמם. מצד אחר, במשך שנים אני מתעניין במספר סוגיות כלליות הקשורות למשנה ולתוספתא, והתעניינות זו גברה עקב הוראת ספרות התנאים, ובפרט המשנה והתוספתא, בשנים האחרונות כתחום בפני עצמו – תחילה באוניברסיטת ייל, שבה שהיתי בשבתון בשנת תשס"ו, ולאחר מכן באוניברסיטה העברית. לאור זאת עלה בדעתי שמחקר ממוקד על מסכת אחת במשנה ובתוספתא יהיה מסגרת מתאימה להתמודדות עם כמה מן הסוגיות הללו. כמו כן, במשך השנים נוכחתי לדעת שלא ייתכן עיסוק רציני במשנה או בתוספתא ללא דיון בשני החיבורים יחדיו, ולכן חיפשתי דרך שתאפשר לי לעסוק בשתי היצירות במקביל ובאופן משולב.

בתחילת עבודתי הערכתי שלא אמצא מקום רב להתגדר בו כתחום הפרשנות הצרופה, ותרומתי תתמקד בעיקר בסוגיות של 'הביקורת הגבוהה', כגון היחס בין המשנה ובין התוספתא וניתוח מקרים בודדים שבהם יש לפרק את המשנה לגורמיה כדי לעמוד על מלוא משמעותה. והנה, במהלך העבודה הופתעתי ממספר המקומות שבהם נתברר לי שטרם נאמרה המילה האחרונה אף בשאלות של הפרשנות הקלסית. עם זאת, לא התכוונתי לפרש כל דבר קטן וגדול במשנה ובתוספתא, בייחוד בגלל הימצאותם של פירושים אחרים שניתן להגיע אליהם בנקל, כגון פירושו החלוצי של חנוך אלבק למשנה ובעיקר פירושו המקיף והמעמיק של שאול ליברמן לתוספתא. במקומות רבים הסתפקתי אפוא בדברים קצרים והפניתי לדיונים המפורטים שבחיבורים אלה. כמו כן, נמנעתי מלפרש דברים רבים שנראו לי פשוטים יחסית, והנחתי כי מי שזוקק להסברים מפורטים ימצאם בפירושים הנזכרים. לעומת זאת, ניסיתי להסביר דברים שלפי הערכתי הקורא המצוי, שאינו בקי בספרות חז"ל, יכול להתקשות בהם, לפחות לפי שעה, אף אם פירושם נראה לי ברור וכבר אחרים פירשו אותם כראוי. מובן מאליו שההחלטה אילו דברים יש להסביר ובאיזה עניינים ניתן לסמוך על הקורא שיבין מדעתו היא החלטה קשה, והיא שרירותית במידה ניכרת; אני מניח שקוראים

רבים יגלו שהסברתי דברים שנראים להם פשוטים מדי ונמנעתי מלפרש דברים אחרים שלדעתם היו ראויים להתפרש, ועמם הסליחה. כמו כן, יש תחומים שמפרשים קודמים הרבו לעסוק בהם ועל כן נמנעתי מלהתייחס אליהם, כגון גלגולי ההלכות בתקופת הראשונים, שאת בדיקתם הציב ליברמן כאחת ממטרותיו בתוספתא כפשוטה. לעומת זאת, יש היבטים שעסקתי בהם באופן שיטתי ומקיף יותר מפרשנים קודמים, כגון דרכי הסידור והקישור של המשנה והתוספתא, כל אחת ואחת בפני עצמה או שתיהן יחדיו. אני מבקש להעיר על מספר הבדלים עקרוניים בין גישתי ובין גישתם של פרשנים אחרים, ובראש וראשונה הפרשן הדגול של התוספתא, שאול ליברמן. בתחום הפרשני המצומצם גישתי הכללית היא גישה הרמוניסטית פחות מזו של ליברמן. כלומר, אני נוטה פחות לפרש מקור אחד מספרות חז"ל על פי מקור אחר או מקורות אחרים (ועוד פחות מזה על פי פירושי הראשונים), ומשאיר פתח רחב יותר לאפשרות שקיימות מחלוקות בין המקורות. לעתים הנחתי שקיימת מחלוקת אף בין קטעים בתוספתא הסמוכים זה לזה, בגלל אופיו הלקטני של החיבור. כמוכן, גם ליברמן היה מודע למתחים ולחילוקי הדעות בתוך ספרות חז"ל, שלא לדבר על ספרות הראשונים, ובמקומות רבים פירש מקור מסוים כפשוטו, בניגוד למה שנאמר במפורש או במשתמע במקור אחר, אבל אלה דברים שאין להם שיעור, ואין לו לפרשן אלא מה שעניו רואות.¹

בתחום הטקסטואלי אציין שלושה עניינים שבהם נהגתי בדרך שונה מזו שליברמן הלך בה. הראשון הוא עניין טכני: ניסיתי לנצל ככל האפשר את קטע הגניזה הגדול שנשמר בו חלק ניכר מן המסכת, ומצאתי מקומות לא מעטים שבהם ניתן ללמוד על גרסאותיו של קטע זה, למרות הליקויים החמורים שיש בו, על ידי עיון מדויק באותיות ובחלקי האותיות שנותרו בו ומדידת המקומות שבהם הוא חסר. מעבר לכך מצאתי שלעיתים רחוקות הרישום מכתב היד הזה במהדורת ליברמן אינו מדויק וממצה. העניין השני עקרוני יותר: החשיבות שאני מייחס לשיטה הסטמאטית (בירור היחסים הגנאלוגיים בין עדי הנוסח על פי טעויות משותפות) בהערכת עדי הנוסח השונים. העבודה שעשיתי על פי שיטה זו היא אחת הסיבות העיקריות שבגללן הגעתי למסקנה השונה מן המקובל, שכ"י ארפורט אינו נופל בערכו מכ"י וינה של התוספתא ואף עולה עליו, לפחות במסכת זו (ראו להלן, עמ' 21–22, 28–33). העניין האחרון נוגע לטיב המהדורה של התוספתא שהצגתי בספר (ראו להלן, עמ' 40–41), אם כי הבדל זה אולי אינו עקרוני: ליברמן, שביסס את נוסח הפנים של מהדורתו על כתב יד וינה וסטה ממנו לעתים רחוקות ביותר, נימק את שיטת

1 יש לציין בהקשר זה את תשובת רב סעדיה גאון על משנה, כתובות י, ד (שערי צדק, ד, ד, נב; ליון, אוצר הגאונים, ח [כתובות], חלק התשובות, עמ' 310, סי' תשכא), שבה כתב שאף על פי שהאמוראים הסבירו את המשנה בדרכים מסוימות, 'מקום הניחו לנו גם אנו ויכולנו להעמידה' בעניינים אחרים.

ההדרה שבחר בה בכך שבספרות חז"ל (בניגוד לספרות הקלסית) המפעל של הכנת מהדורות ביקורתיות נמצא בתחילת דרכו,² ואילו אנחנו, שמהדורתו הממצה מונחת לפנינו, רשאים ואולי אף מצווים ללכת בדרך אחרת.³

כאן המקום להסביר בקצרה את מבנה הספר. המבוא דן בעיקר בשלוש סוגיות: מסורות הנוסח של המשנה וטיבה של מהדורת המשנה המובאת בספר זה; מסורות הנוסח של התוספתא וטיבה של מהדורת התוספתא; ואופי היחסים שבין ההלכות במשנה ובתוספתא. כל אחת מן הסוגיות הללו נדונה בעיקר על פי מסכת כתובות במשנה ובתוספתא, תוך התייחסות לדיונים המחקריים על הנושאים האלה בכללותם. גוף הספר בנוי במתכונת הבאה: חילקתי את המסכת (במשנה ובמקביל לכך בתוספתא) ל-16 חטיבות ענייניות, שגבולותיהן חופפים באופן חלקי בלבד לחלוקה המסורתית של המשנה ל-13 פרקים ושל התוספתא ל-12 פרקים.⁴ לפני כל חטיבה וחטיבה באה הקדמה, שנועדה להסביר בקצרה את תוכנה ובייחוד את המבנה שלה: תחילה את סדר המשניות ולאחר מכן את הלכות התוספתא השייכות לחטיבה הנדונה. הנחת היסוד המונחת מאחורי הסברים אלה היא שסדר ההלכות בתוספתא נגזר בדרך כלל מסדר ההלכות במשנה, ולכן דנתי תחילה בסידור המשניות ולאחר מכן בסידור הלכות התוספתא שבאותה החטיבה. כאשר סדר ההלכות בתוספתא עוקב באופן שקוף אחרי סדר המשניות, הסתפקתי בהצגת ההקבלות ביניהן בצורת טבלה. לאחר פתיחה זו מובאות המשנה והתוספתא של החטיבה, למעט מקרים חריגים, בעמודים מקבילים: המשנה מימין והתוספתא משמאל. תחת כל אחד מן החיבורים מובאים שינויי נוסח נבחרים⁵ ופירוש קצר, מלווה בהערות במידת הצורך. אפשר להציג את היחס בין החלקים השונים של הספר כפירמידה: מטרתו העיקרית של המבוא היא לשרת את המהדורות של המשנה ושל התוספתא על ידי בירור שאלות יסוד הנוגעות למסורות הנוסח של שני החיבורים הללו. המטרה העיקרית של המהדורות

2 ראו: ליברמן, תוספתא, זרעים, עמ' יב.

3 יש לציין שמלבד מהדורת ליברמן, רוב נוסחי התוספתא נגישים כיום באינטרנט: העתקות של הדפוס הראשון ושל כתבי היד נמצאות באתר www.biu.ac.il/js/tannaim, ותצלומים של כ"י וינה וכ"י ארפורט באתר jnul.huji.ac.il/dl/Talmud

4 כ"י ארפורט של התוספתא המסכת מחולקת ל-13 פרקים, אבל נראה (בייחוד לאור אילן היוחסין של עדי הנוסח שיוסבר להלן, עמ' 20-21) שחלוקה זו אינה מקורית, וסופר כ"י ארפורט או אחד מאבותיו הוסיף את פרק שלושה עשר בעקבות חלוקת המסכת במשנה ל-13 פרקים. אעיר כאן שמבחינה עניינית יש קושי בחלוקת פרקים א-ב במשנה, ומשנה ב, ב, מסיימת יחידה שנפתחה במשנה א, ו. אפשרי, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 995, סבור שחלוקה זו שגויה. ואולם, נראית לי יותר גישתו של קולפ (פרק בתולה נשאת, עמ' 26-27, הערה 5), שהחלוקה נעשתה כדי ליצור פרקים בעלי אורך 'מקובל', בהיעדר מקום המתאים במובהק לקביעת הגבול בין שני הפרקים.

5 הקריטריונים לבחירת שינויי הנוסח יוסברו להלן, עמ' 14 ועמ' 40.

היא להציג את המשנה ואת התוספתא של מסכת כתובות בצורתן המקורית, עד כמה שידי מגעת, כדי לאפשר את הבנתן בדרך הטובה ביותר. ביקורת הנוסח לא עמדה לנגד עיני כמטרה בפני עצמה אלא כאמצעי חיוני לעבודת הפרשן. כמו כן, הבידורים בנוגע ליחסים בין המשנה לתוספתא חשובים לא רק להערכה נכונה של התהוות החיבורים הללו ודרכי עריכתם אלא אף להבנה נכונה של כמה וכמה משניות והלכות. אוסיף ואומר, שהפירושים שלי נושאים בעיקר אופי ספרותי ומשפטי, תוך שימת דגש רב על תרומתם של מקורות מקבילים בספרות חז"ל, אף מעבר למשנה ולתוספתא, להבנת שני החיבורים הללו, ותוך ניסיון לעמוד על התפיסות העקרוניות שמאחורי ההלכות הפרטניות שבמקורות. נעזרתי בתחומי ידע נוספים, ובייחוד בבלשנות, במידה שיכולתי לעשות זאת וכאשר מצאתי בהם תועלת לצורכי הפרשנות. עם זאת, לא התייחסתי לתחומים אלה כמטרות בפני עצמן אלא כרקחות וטבחות בלבד, כניסוחו של הרמב"ם במכתבו לחכמי לוניל.⁶ בתחומים אחרים, כגון הארכאולוגיה, לא עסקתי כלל, אף כאשר מסכת כתובות מכילה ידיעות חשובות בתחומים הללו (כגון בפרק ה של המשנה).

טרם ניגש לעיין בחטיבות המצומצמות ובהלכות הבודדות, מן הראוי להעיף מבט על סידור המסכת בכללותה. מבנה זה משותף למעשה למשנה ולתוספתא, אלא שקרוי המתאר שלו ברורים קצת יותר במשנה. לפי דרכנו, בהירות מבנית זו משקפת את אופייה של המשנה כיצירה שנערכה באופן פעיל וקפדני, ואילו חוסר הבהירות היחסי של התוספתא מתאים לאופי עריכתה ולתלותה במשנה (ראו להלן, עמ' 41, 43-45). במבט כולל ניתן להבחין בשלד בסיסי של המסכת, שבמהלכו ובסופו נוספו 'נספחים' אחדים. חטיבה א עוסקת בעיקר בדינים בסיסיים הקשורים לכתובה ולטענת בתולים, ובעקבותיה נספחו חטיבות ב-ג, הקשורות לנושאי המסכת באופן חלקי בלבד. חטיבה ד עוסקת בדיני האונס והמפתה; חטיבה ה בזכויות ובחובות של האב והבעל; חטיבה ו בתנאי הכתובה הסטנדרטיים; חטיבה ז בזכויות ובחובות של בני הזוג במסגרת הנישואין; חטיבה ח בסידורים הכספיים לקראת הנישואין; חטיבה ט בעילות לפירוק הנישואין; חטיבה י בזכויות הבעל בנכסי אשתו; חטיבות יא-יב בגביית הכתובה וחטיבות יג-יד במעמד האלמנה. בסוף המסכת באים נספח ארוך (חטיבה טו), הכולל דיונים הלכתיים מתקופת הבית השני, שרק מקצתם שייכים לנושאי המסכת; ונספח קצר (חטיבה טז), העוסק בנושא מיוחד הקשור אמנם למסכת זו אבל אינו משתלב היטב במקום המסוים שבו הוא מופיע בתוכה: קביעת מקום מגוריו של הזוג הנשוי וההשלכות של החלטות אלה על חיי הנישואין ואף על גביית הכתובה. אם נתעלם מן ה'נספחים' השונים, נוכל להבחין בכך שסידור החטיבות מתאים במידה רבה לסדר המאורעות המתוארים במסכת: חטיבה א דנה בזמן הנישואין, חטיבה ה עוסקת במעבר מן התקופה שלפני הנישואין לתקופה שאחריהם; חטיבות

6 שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תקב.

ו-י דנות בהסדרת היחסים בין בני הזוג במסגרת הנישואין (וניתן לומר שחטיבות ו-ז הן העיקר, שכן הן מגדירות את המסגרת הבסיסית והאוניברסלית, ואילו חטיבות ח-ה דנות בהיבטים שאינם רלוונטיים לכל זוג נשוי); חטיבות יא-יב שייכות לתקופה שלאחר פירוק הנישואין (בדרך כלל סמוך לאחר פירוק הנישואין) עקב גירושין או מיתת הבעל, וחטיבות יג-יד עוסקות במעמד האלמנה, שיכול להימשך זמן רב לאחר פטירת הבעל. השאלות הבולטות המתעוררות ביחס למבנה המסכת קשורות בחטיבה ד, החטיבה היחידה הקשורה באופן הדוק ביותר לחומר המקראי העומד ברקע המסכת: דיני אונס ומפתה, שמהם למדו חז"ל (או עליהם הסמיכו חז"ל) את שיעור הכתובה. אנו מוצאים כביכול פתיחה אחת למסכת בחטיבה א, ופתיחה אחרת, המסתמכת על המקורות המקראיים, בחטיבה ד. לכאורה, היה מקום לצפות שחטיבה ד, הקשורה קשר הדוק בדינים המקראיים ובאופן רופף יותר בנושאי המסכת, תבוא בתחילתה (או שמא בסופה). ייתכן שההחלטה לשבץ יחידה זו במקומה הנוכחי נובע מן הרצון להתחיל את המסכת בנימה חיובית ולא בדיני האונס והמפתה, או מתוך כוונה לפתוח בדינים הקשורים יותר לנושאים המרכזיים של המסכת, אולם אין אלה אלא השערות.

אני חייב תודה לקוראים האנונימיים של הספר מטעם ההוצאה לאור, שדחפו אותי להתגבר על נטייתי המוגזמת לקצר בלשוני, ביקשו הבהרות והוספות במקומות שונים ואף הצביעו לעתים על פליטות קולמוס, עניינים שלא לקחתי בחשבון, וכדומה. מעבר לכך, אני חייב תודה מעומק הלב לד"ר יאיר פורסטנברג, שנענה לבקשתי וקרא את טיוטת החיבור קריאה מדוקדקת ומעמיקה, תוך שימת לב מיוחדת לדרכים שבהן ניתן לשפר את הצגת תוכנו ולהופכו נגיש יותר לקוראים. עצותיו המחכימות הביאו אותי לשנות לא מעט בדרכי ארגון החומר, להוסיף הבהרות ולחדד ניסוחים, וכן להתייחס לשאלות שלא עסקתי בהן בגרסה הראשונה. במקומות מסוימים אף הבאתי בשמו הצעות הנוגעות לשאלות של תוכן. קוראי הספר לא יידעו להעריך את תרומתו אבל המחבר יודע כמה גדולה היא.

ספר זה מוקדש לזכרו המבורך של שאול ליברמן ע"ה, החוקר הדגול שבלעדיו לא היינו מוצאים את ידינו ואת רגלינו בבית המדרש של תורת ארץ ישראל. זכיתי להכיר את פרופ' ליברמן בערוב ימיו והתרשמתי עמוקות לא רק מיכולותיו האינטלקטואליות המדהימות, אלא בעיקר מאישיותו ומן הדוגמה האישית של צניעות אמיתית ושל אהבת האמת שנתן לסובכים אותו. באחת השיחות האישיות שניהלנו, כשכבר היה ברור שבחרתי לעזוב את תחום עיסוקי הקודם (מתמטיקה) ולהתמסר ללימוד ולמחקר של ספרות חז"ל, הוא ראה חשיבות מיוחדת להנחות אותי, שאין לחפש את החידוש אלא את האמת, והחידוש יבוא מאליו. ועוד אמר לי – אם כי לצערי אינני זוכר את מילותיו המדויקות – את הדברים הבאים: המצב האידאלי הוא כמובן שאדם לא יטעה אף פעם, אבל דבר זה אפשרי רק למלאכים.

המדרגה השנייה היא שהאדם מוצא את הטעויות של עצמו.⁷ המדרגה השלישית היא שכאשר אדם טועה ומישהו אחר מעמיד אותו על טעותו – הוא שמח. אינני יודע כמה מן ההצעות המובאות בספר זה בניגוד לדברים שכתב בחיבוריו היו נראות לו משכנעות, אבל אני בטוח בשני דברים: שהוא היה מעודד אותי לשאוף להבנת דברי חז"ל כמיטב יכולתי, בלי מוראו של בשר ודם, וכן שאם היה משתכנע מדברי, הוא היה מקבל אותם בשמחה. והלוואי שאזכה להידמות אליו.

7 על נכונותו המיוחדת של פרופ' ליברמן לפרסם ברבים את טעויותיו עמדו רבים; ראו במיוחד: בר־אילן, שאול ליברמן, עמ' 82-87. אחד הביטויים המובהקים לכך נמצא בחוברת מיוחדת שהוציא לאור בשנת תשכ"ב: תיקונים והשלמות לתוספתא כפשוטה סדר מועד, ובסופה כתב: 'והנני מסיים בתפילה שאזכה לבער את כל הפסולת שבתוספתא כפשוטה לסדר זרעים ולסדר מועד ולתקן את הכל בסוף סדר נשים'.

קיצורים ביבליוגרפיים

- J.R. Aumann, 'Game Theoretic Analysis of a Bankruptcy Problem from the Talmud', *Journal of Economic Theory* 36 (1985), pp. 195–213
- אומן, ניתוח מתורת המשחקים = ' ברודי, כ' כהן וי"צ שטמפפר, אוצר הגאונים החדש מסכת בבא מציעא, ירושלים תשע"ב
- אורבך, ההלכה = א"א אורבך, ההלכה מקורוהיה והתפתחותה, [גבעתיים] 1984
- אלבק, מבוא למשנה = ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשי"ט
- אלבק, נוסחות במשנה = ח' אלבק, 'נוסחות במשנה של האמוראים', מאמרים לזכר צבי פרץ חיות ז"ל, בעריכת א' אפטוביצר וז' שווארץ, וינה תרצ"ג, עמ' א-כח
- C. Albeck, *Untersuchungen über der Redaktion der Mishna*, = אלבק, עיונים = Berlin 1936
- אלבק, פירוש = ח' אלבק, ששה סדרי משנה, ירושלים ותל אביב תשי"ב-תשי"ט
- אלון, מחקרים = ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, א-ב, תל אביב תשי"ז-תשי"ח
- L.M. Epstein, *The Jewish Marriage Contract: A Study of the Status of the Woman in Jewish Law*, New York 1927
- אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשי"ח
- אפשטיין, מבואות לספרות התנאים = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים ותל אביב תשי"ז
- אפשטיין, מחקרים = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א-ג, ירושלים תשמ"ד-תשנ"א
- K. Beyer, *Die aramäischen Texte von Toten Meer*, 1–3, Göttingen 1984–2004
- באייר, טקסטים ארמיים מים המלח = י' בלאו (מהדיר), תשובות הרמב"ם יוצאות לאור בפעם הראשונה במקורן הערבי מכוונות מתוך קטעי גניזה, כתבי יד וספרי דפוס, מוגהות ומתורגמות בתוספת הערות, א-ג, ירושלים תשי"ח-תשכ"א
- בן-חיים, השורש ערב = ז' בן-חיים, 'השורש ערב – הכלול בו והנלוה אליו', לשוננו מד (תש"ם), עמ' 85–99

- בנטוב, משנה מסכת כתובות = ח' בנטוב, משנת מסכת כתובות על פי כתיבת קופמן עם שינויי נוסחאות עפ"י כתבי יד וקטעי גניזה, א-ב, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ב
- I. Benjamin, 'Bandits in Judaea and Arabia', *Harvard Studies in Classical Philology* 88 (1984), pp. 171–203
- M. Bar-Ilan, 'Saul Lieberman: The Greatest Sage in Israel', *Saul Lieberman (1898–1983) Talmudic Scholar*, ed. M. Lubetski, Lewiston–Queenston–Lampeter 2002, pp. 79–87
- בר-אשר, טיפוסים לשון המשנה = מ' בר-אשר, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187–220
- ברודי, האשה שנפלו לה נכסים = י' ברודי, 'האשה שנפלו לה נכסים', מחקרי תלמוד, ג (ספר הזיכרון לא"א אורבך), בעריכת י' זוסמן ור' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 110–129
- ברודי, הצגה גראפית = י' ברודי, 'הצגה גראפית של סוגיות תלמודיות', הגיון ג (1995), עמ' 9–24
- ברודי, כתובת אשה = י' ברודי, 'כתובת אשה מדברי תורה ומדברי סופרים', נטיעות לדוד: ספר היובל לדוד הלבני, בעריכת י' אלמן, א"ב הלבני וצ"א שטיינפלד, ירושלים תשס"ה, חלק עברי, עמ' 37–53
- ברודי, משנה ושתי גרסותיה = י' ברודי, 'משנה ושתי גרסותיה בתלמודה של ארץ ישראל', תרביץ פא (תשע"ג), עמ' 61–70
- ברודי, שלושה שהטילו לכיס = י' ברודי, 'שלושה שהטילו לכיס', הגיון א (1989), עמ' 95–101
- גילת, משנתו של ר' אליעזר = י' גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה, תל אביב תשכ"ח
- דוד, הגירושין = י' דוד, הגירושין בקרב היהודים על פי תעודות הגניזה ומקורות אחרים, עבודת דוקטור, תל אביב תש"ס
- דקדוקי סופרים = הרשלר, דקדוקי סופרים
- J. Hauptman, *Rereading the Mishna: A New Approach to Ancient Jewish Texts*, Tübingen 2005
- J. Hauptman, *Rereading the Rabbis: A Woman's Voice*, Boulder, CO 1998
- האקדמיה, מחברת לדוגמה = האקדמיה ללשון העברית, 'המילון ההיסטורי ללשון העברית מחברת לדוגמה השורש ערב', לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 165–267
- A. Houtman, *Mishnah and Tosefta: A Synoptic Comparison of Tractates Berakhot and Shebiit*, Tübingen 1996
- D. Weiss, 'A Note on אשר לא ארשה', *Journal of Biblical Literature* 81 (1962), pp. 67–69